

Иван Чалъков, Иво Христов, Тихомир Митев – „Черните дупки на българската енергетика”, изд. Изток Запад, София, 2011, стр. 7- 32

ОБОБЩЕНИЕ НА РЕЗУЛТАТИТЕ ОТ ИЗСЛЕДВАНЕТО, ЧИЕТО МЯСТО Е В НАЧАЛОТО

Този раздел обобщава основните резултати от изследването. Логично мястото му би трявало да бъде в края на книгата. Тук обаче ще постъпим по свършено различен начин. Даваме си сметка за сложността на предмета и понякога трудно уловимите връзки – дори за нас изследователите, при разплитане на процесите в областта на енергетиката, наложили използването на цяла палитра от методи за набиране на данни – анализ на публикации в медиите, последван от интервюта с журналисти пишещи в тази сфера; анализ на променящото се законодателство в областта на енергетиката и свързаните с нея области като приватизация и др.; интервюта с експерти, изследване на отделни случаи в енергетиката (голяма топлоцентрала, инвеститор в нови енергийни източници); анализ на статистически данни за развитие на електроенергетиката през последните двадесет години; както и проучване на мемоари, историко-научни изследвания на сектора и други. Както надяваме се читателя ще се убеди, резултатът от това е „взривяване” на цяла поредица от очевидности и здраво вкоренили се в нашето общество митологеми не само за сектора на енергетиката, а и за цялостната политико-икономическа конструкция на прехода. Отчитайки тази огромна и разнообразна информация, осъзнахме, че съществува реална опасност читателят буквално да се загуби в „гънките” на предмета.

Няма да скрием, че поради особения статус на енергетиката като ”кръвоносна система” на модерния икономически и социален живот, проникването в нейните дълбини е всъщност изходна точка за реална дисекция за цялостните обществени процеси в страната. Ето защо никак не е чудно, че пристъпвайки към изследването на една технологична система, много често завършваме с тъжни констатации за властови, политически и криминални симбиози (разделението им е твърде изкуствено), които представляват критични възли от функционирането на съвременното българско общество. Откъснатостта на формално технологично обособения предмет, какъвто е електроенергетиката, от тези симбиози е само привидна - така наложилия се във времето доминиращ технологически „фасон” на българската електроенергетика се оказва трайната база за възпроизводство на определени кланово-корпоративни

практики, които пък от своя страна вторично възпроизвеждат и стабилизират тъкмо този технологичен профил. Оттук тази технологико-социална и властова симбиоза придобива собствена автономност и инерция, непрекъснато прозвеждайки едни илюзорни, но добре обслужващи я, публични образи и схеми на мислене.

Това обуславя особената структура на изложението. Не очаквайте черно-бели оценъчни схеми, идеологически предвзети констатации и ясно посочване на „добрите” и „лошите”. Предметът е сложен и той изисква такъв начин на интрепретация. Същевременно въпреки зачестилите обществени призиви напоследък да не се правят толкова анализи, а да се дават рецепти за реално социално действие (класическия въпрос „Какво да се прави?”), няма как да не повторим, че който не знае къде отива, обикновено отива там, където не иска. Твърдим, че въпреки привидното изобилие на анализи в тази сфера, обектът въобще не е ясен, а оттук даването на прости рецепти за социално действие е повече от опасно. Известно е, че разстоянието от „опростяване” до „изпростяване” не е голямо.

Проведеният в тази книга анализ използва малко познатата у нас методология на *теорията на дейците-мрежи*.¹ Основен императив в нея е изследвателят да не предпоставя „твърда” картина на света който изследва, а използвайки една слаба „семиотична” рамка, да се опита да проследи и разплете различните видове следи (scripts), произвеждани от ангажираните в дадената област дейци, без да привилегирова предварително нито един от тях. При изследователската задача да се изявят и проследят сенчестите бизнес практики в сектора на енергетиката през последните две десетилетия, това означаваше идентифициране на *участващите дейци* (т.е. всичко, което се проявява като „действаща инстанция” в събрания материал) и описание на начините, чрез които те влизат в отношения помежду си, включително това как самите те описват това взаимодействие. Следствие от този подход е отказа от приемането на готови дефиниции за корупция, „източване на ресурси” и други лесно разбираеми, използвани в медиите и от анализиранияте дейци термини. За нас те бяха само индикатор за позиции, които на свой ред трябваше да бъдат осветлени и анализирани.

I. Обект на изследването.

---

¹ Теоретично въведение в метода предлага книгата на Бруно Латур (Латур 2007, а емпирични изследвания с този метод у нас са правени на научните лаборатории, инженерни общности в хидроенергетиката, технологиите с двойна употреба (Чалъков 1998, Галев 2005, Митев 2010 - под печат), и икономическата и политическа трансформация в България (Чалъков, Бунджулов, Христов и др 2008).

Българската енергетиката в края на 1980-те години представлява единна система, но скоро след 1989 г. се разпада на три обособени части – *добив, пренос и доставка на природен газ, добив и доставка на въглища и производство на електроенергия*. Съществували десетилетия заедно като обща организационна структура, в края на 1991 година те се разделят като самостоятелни стопански единици. Доколкото електроенергетиката е най-значима финансово, технологично и от гледна точка на нейното обществено влияние, изследването се фокусира само в този сектор, като останалите два се разглеждат от гледна точка на връзките им с електроенергетиката.

II. Изходното начало: социалистическата електроенергетика

Изследването започва с описание на началното състояние в края на 1980-те, доколкото електроенергетиката се изгражда и развива в продължение на 45 години в рамките на бившата социалистическа административна икономика. Към 1989 г. по брутното производство на електроенергия, инсталирана мощност и консумация на глава от населението *българската електроенергетика е много близка до средните стойности за Европейския съюз и сравнимите с България развити европейски страни като Белгия, Дания и Холандия, като по тези параметри тя значително превъзхожда своите балкански съседи*. Тя също така е много добре структурирана от гледна точка на териториалното разположение на енергийните мощности, съотношението между трите основни вида централи (атомни, топло и водни централи) и дори според съотношението на използваните местни и чужди енергийни носители. Повечето електроцентрали и преносни съоръжения са на относително добро технологично ниво, като топлоцентралите на местни лигнитни въглища използват един от най-ефективните в света технологии за директно изгаряне, разработени от български специалисти и обект на основателна гордост от енергетиците. Заложените в енергийната система технологични особености - съществуващите и в строеж помпено-акумулиращи водни централи които запазват потенциала на евтината нощна електроенергия от АЕЦ и ТЕЦ, както и добрата международна свързаност чрез мощни линии за високо напрежение (220 и 400 киловолта), са допълнително предимство на системата и повишават нейната гъвкавост и ефективност. Електроенергетиката е осигурена също с добре развити ремонтни и други свързани с нейното функциониране предприятия, определяни от някои експерти като „втора машиностроителна индустрия” с по-високо технологично ниво от останалото машиностроене в страната. Тя разполага с развита изследователска

и развойна база в лицето на големия институт „Енегропроект”, научно-производствения комбинат „Техенерго”, катедри и лаборатории към ТУ – София, БАН и др. През осемдесетте години са направени и първи стъпки към подобряване на енергийната ефективност, като са създадени специални предприятия във всеки регион.

Електроенергетиката притежава *компетентни и дисциплинирани кадри*, които имат самосъзнание за своята значимост и се гордеят със своите традиции – тя е един от малкото индустриални отрасли, където традициите отпреди социалистическия период са запазени и развити. Основната част от кадрите са обучени и възпитани в местни технически университети и средни училища. Тяхното самочувствие идва и от по-високото заплащане в сравнение с останалите отрасли, приоритетното осигуряване със жилища и други привилегии, които енергетиците са получавали. Тези кадри запазват своя професионален етос и след 1989 г., гарантирайки спазването на технологичната дисциплина и доброто функциониране на централите.

III. Позитивните промени след 1989 г.

След 1989 г. посочените характеристики на социалистическата електроенергетика, заедно с нейното запазване като единна корпоративна структура с ясни права и отговорности на вземащите решение, улеснения достъп до западни технологии и по-добрите възможности за подбор и развитие на кадрите я превръщат в добре функциониращ отрасъл. С изключение на някои начални сътресения при преминаването от държавно субсидиране към частична самоиздръжка на сектора, приватизация и навлизане на пазарни механизми в него, почти през целия изследван период електроенергетиката осигурява потреблението вътре в страната, като след 1994 година и до затварянето на четирите по-малки реактора в АЕЦ Козлодуй през 2007 г., позволява значителен износ на електроенергия. В нея не се откриват типичните за други индустриални сектори (електроника, каростроене, оръжейна индустрия и др.) деструктивни процеси, в които загубените пазари съчетани с разрушаващото индустриалните активи поведение на местни частни и държавни икономически субекти само за няколко години довеждат до същински колапс и заличаването им като значими икономически отрасли.

Наред с приватизацията на ремонтните предприятия, започнала в 1996 г., след 2001 г. започва приватизация и на големите топлоцентрали (ТЕЦ Марица-Изток 1 и 3, ТЕЦ в Русе, Варна, Бобов дол), на по-малките топлоцентрали (Сливен, Свищов и др.) и на т.нар. „микро ВЕЦ”. През 2005 година се приватизират електрозапределителните

предприятия (ЕРП) - те контактуват с крайния потребител и очакването е да се подобрят предоставяните енергийни услуги. Въпреки съпротивата на определени среди в енергетиката², според международни експерти приватизацията на ЕРП е една от най-успешните поради прозрачната процедура и привлечени сериозни чужди инвеститори като Е.ОН, RWE др.³

Позитивна характеристика в развитието на електроенергетиката след 1989 година е промяната в нейния „мозъчен център” - специализираните научно-изследователски и приложни звена. Наследените от социализма огромни институти и научно-производствени предприятия практически изчезват от сцената през втората половина на 1990-те години. Техните по-далновидни и предприемчиви служители обаче още в началото на прехода регистрират свои инженерингови и консултантски фирми. Те променят старите принципи на работа, според които „едни проучват, други проектират, трети изграждат, четвърти контролират и т.н.”, като осъществяват успешна организационна иновация и от проектиране и проучване преминават към предоставяне на цялостни решения „под ключ”. Така в енергетиката възникват нови процеси на хоризонтална интеграция, при които инженеринговите фирми придобиват контрол върху целия процес на въвеждане на ново или модернизацията на съществуващото оборудване, превръщайки специализираните производствени, монтажни и ремонтни фирми в свои подизпълнители.

Запазвайки и развивайки натрупаното знание и ноу-хау за оптимизиране и усъвършенстване на специфични технологични процеси, инженеринговите фирми не само оцеляват на българския пазар, но успяват да пробият в чужбина. Държавната фирма *Тотема* и нейния частен двойник *Тотема инженеринг* прилагат българското ноу-хау в изгарянето на нискокачествени лигнитни въглища в Испания, Австралия, Индонезия и други страни. Освен отделни поръчки в чужбина, по-големи инженерингови фирми като *Рискинженеринг* създават съвместни дружества с признати международни компании като *Уорли Парсънз*, която през 2003 г. създава свой офис в

---

² Тези среди, особено след идването на власт на правителството на Сергей Станишев, подемат систематична кампания за дискредитиране на ЕРП и техните собственици. Медиите услужливо дават глас на тези критици, като заедно с критиците премълчават факта, че преди приватизацията електроразпределителните дружества са изостанали в технологично отношение и чуждите инвеститори получават тежко наследство при ограничени възможностите инвестиции, доколкото цените продължават да се определят от Държавния комитет за енергийно регулиране, макар и в „диалог” с ЕРП.

³ Важността на тази стъпка се проявява през последните години, когато новите частни вятърни и фотоволтаични централи много по-лесно общуват с частните ЕРП, отколкото с държавния монополист НЕК, който поставя различни препятствия пред тях.

България.⁴ Двете фирми партнират при изпълнение на програмата за модернизация на 5-ти и 6-ти блокове на АЕЦ „Козлодуй”, на ТЕЦ „Марица-Изток” 2 и при предпроектните проучвания за АЕЦ „Белене”. През 2007 година Уорли Парсънс печели международен търг за доизграждане на словашката АЕЦ „Моховце”, в изпълнението на който освен *Рискинженеринг* участва българския *Енергоремонт холдинг*. През юни 2009 г. Уорли Парсънс обяви на своя уеб-сайт за подписания консултански договор на стойност 160 млн долара за изграждането на първата атомна централа в Египет. *Договорът ще се реализира от офиса на компанията в София, като един от „нейните високотехнологични центрове по ядрена енергетика за региона на Източна Европа, бившия Съветски съюз и Африка”.*

Това са по-важните положителни процеси в сектора през последните две десетилетия, променили съществено наследените от социализма схеми и отношения – както в технологиите, така и в организационната на работа вътре и между отделните предприятия. Те правят възможно след 1993 година България практически да забрави за „режим на тока” и за повече от десетилетие между 1997 и 2007 година (до затварянето на четирите малки реактора в АЕЦ Козлодуй) да се превърне в енергиен център на Балканите и основен износител на електричество в региона.

IV. Слабостите на социалистическата енергетика и парадоксалната им устойчивост в годините на прехода.

Изследването регистрира също трайни слабости на социалистическата електроенергетика, които са в рязък дисонанс с така очертаната картина. Тя съществено отстъпва на електроенергийните системи на споменатите по-горе развити западни страни по такива качествени характеристики като *високо собствено енергийно потребление* (от самите електроцентрали и други предприятия в системата), *големи загуби при пренос на електроенергия* и *висок дял на преобразуваната първична енергия* (дял на изходните енергийни суровини които се преобразуват в електроенергия) – по всички тях българската електроенергетика има *в пъти по-лоши стойности*. Още по-странен е фактът, че *тези негативни стойности се запазват през целия изследван период*, като по някои от тях дори има влошаване на параметрите.

През 2005 г. за произведени 1000 евро брутен вътрешен продукт в България се изразходват 927 грама нефтен еквивалент, в Румъния - 500, а в ЕС средно 165 грама нефтен еквивалент (гне). *Това значи, че българското производство консумира над 5*

---

⁴ По информация от медиите фирмата *Фронтиер* пък има сътрудничество с американската корпорация *Уестингхауз*.

пъти повече енергия за единица продукт от средното за ЕС. За електроенергийната ефективност тази разлика е 6.9 пъти... Загубите при производството и преноса на електроенергия до потребителя в България са 50% повече от тези в ЕС като цяло – т.е. от 100% произведена ел. енергия в ЕС се консумира ефективно 68%, а в България 52%! ” (Петър Диков, главен архитект на София, коментар на данни от сайта на М-во на икономиката и енергетиката, лична интернет страница - www.petardikov.bg/index.php?page=napisano_energetics)

Така пред нас се разкрива една мощна за мащабите на страната електроенергийна система, *която обаче е от класически модерен тип и едва ли не „замръзнала”* в епохата, от която енергийните системи в западните държави се оттласкват още в началото на 1970-те години, съчетавайки мерки за повишаване на енергийната ефективност с въвеждане на възобновяеми енергийни източници:

„След енергийната криза от 1974 година в Германия, а и в Европа като цяло изведнъж някакси започнаха много интензивно да работят по отношение повишаване на енергийната ефективност... Въз основа на което някъде около падането на Берлинската стена се предполагаше, че в Западна Европа има над 30% неизползваеми енергийни мощности, т.е. няма с какво да ги натоварят...” (доц. Христо Тодориев, ТУ София)

За разлика от тези държави, *до 2005 година мерките за енергийна ефективност в българската икономика са символични и почти няма инвестиции в производство на енергия от нови възобновяеми енергийни източници (ВЕИ) като вятърна и фотосоларна енергия*, докато те претърпяват бурно развитие в почти всички развити западни държави. Промени в тази насока започва едва след влизането на страната в ЕС през 2007 г. Почти през целия изследван период управляващите енергетиката предпочитат да поддържат съществуващите мощности, като единствените инвестиции до 2001 г. са в довършването на започнати или проектирани още по времето на социализма проекти.⁵ Дори в периода на най-значими приходи от износ на електроенергия няма инвестиции в нови енергийни мощности от страна на държавната Национална електрическа компания (НЕК):

„НЕК не е подготвена технологично за ВЕИ - тя е изостанала технически и не разполага с необходимата автоматика... няма съвременни средства за управление. Когато Европа иска да приеме възобновяемите енергийни източници, които са с други, променливи характеристики, тези източници искат нови системи за управление, нови технологии за свързване и т.н., а нашата система това го не може и затова оказва съпротива и слага ограничения.” (бивш ръководен кадър в комплекса „Марица-Изток” и НЕК)

Така изследването достигна до онова, което нарекохме *„очевидните, но добре скрити парадокси на българската електроенергетика”*, т.е. тези проблеми са известни на специалистите, но се крият грижливо от обществеността! Те са странно съчетание на значими технически постижения и хронични недостатъци в нейната обща ефективност,

---

⁵ Като ПАВЕЦ Чаира, шести блок на АЕЦ Козлодуй, осми енергоблок на ТЕЦ Марица изток 2, изграждане на сероочистващи инсталации за димните газове и др.

което показва учудваща устойчивост и е *траен феномен, характеризиращ българската енергетика от времето на социализма до наши дни.*

Тези парадокси се проявяват в един озадачаващ икономически индикатор: въпреки относителната неефективност на системата, *за последните 20 години България има най-ниската (или една от най-ниските) цени на електроенергията в Европа* както за домакинствата, така и за индустриалните потребители. Особено ниски са цените в началото на 90-те години, когато са задържани от правителствата по социални причини, като едва необходимостта от външни заеми (Световната банка) за довършване на важни енергийни обекти и нейния натиск НЕК да не бъде на загуба довеждат до по-съществено повишение. Въпреки това цените на електроенергията у нас са далеч от средно-европейските нива, макар да внасяме почти двете трети от необходимите енергоресурси по международни цени.

Друг странен за един външен наблюдател факт: през целият изследван период *цената на електроенергията е по-ниска от цената за природния газ, макар при производството от термични и атомни централи да се оползотворява едва около 1/3 от първичната енергия, съдържаща се в използваните горива.* Което на свой ред води до друг парадокс – *един от най-високите в Европа относителни дялове на електроенергията, използвана за отопление.* Така България изразходва много електрическа енергия, но с големи загуби при нейното производство, които – макар при относително ниски цени, се заплащат от потребителите.

Системите за пренос на природен газ спомагат за съхраняването на природните ресурси чрез по-ефективната доставка на енергия до крайния потребител. *При производството и преноса на електроенергия загубите са 73%. Само 27% от енергията на източника се доставят до крайния потребител като електроенергия. При системите за пренос на природен газ, загубите са само 9%. 91% от източника се доставят до крайния потребител.* (Web-страница на Овъргаз, <http://www.overgas-zapad.com/index.php?mPath=72>)

Оттук следва друга характеристика на енергийната система, на пръв поглед логична при ниските цени и високото потребление на електроенергия – *през целия изследван период от 1989г до 2008 година, включително след приватизацията на част от тях, електроенергийните предприятия работят при изключително ниска норма на печалба.* Максималната стойност на печалбата на НЕК е през 1997 г. (преди реално да започне приватизацията в енергетиката!) - 450 милиона лева, като след това тя непрекъснато намалява и към 2007 г. общата печалба на приватизираните дружества – електроразпределенията (EON, EVN и CEZ) и големите топлоцентрали (Марица-Изток 3, Бобов дол, Варна, Русе) е около 200 милиона, а на НЕК – около 50 милиона лева. При

реализираните от фирмите от сектор „производство, пренос и разпределение на електроенергия” през 2007 година продажби от почти 4,3 милиарда лева, това означава печалба около 6%, а в отделни периоди тя достига дори под 4%! Оказва се, че тези огромни за мащабите на страната годишни приходи почти напълно се изразходват за закупуване на горива, ремонтни и други свързани с производството дейности като повишаване на безопасността и т.н.. Това само на пръв поглед е свързано с ниските цени на електроенергията – изследването установи, че тъкмо тук е „заровено кучето” на сенчестите и полулегални практики в енергетиката.

V. Електроенергетиката в изкривеното огледало на медиите.

Следващото откритие на изследването, също придобило форма на поредния парадокс, е странното медийно отразяване на описаните технически характеристики на електроенергийната система – оказва се, че в изследваните от нас два всекидневника (*Дума* и *Демокрация*) и два седмичника (*Капитал* и *168 часа*) и нейните положителни аспекти, и посочените негативни страни са отразявани в своеобразно „изкривено огледало”, като за някои от тях медиите почти двадесет години не съобщават нищо, а за други дори съобщават точно противоположна на фактическото състояние информация. *Всъщност медиите се оказват основен инструмент в процеса на скриване на истината и обработка на общественото мнение в хода на конкурентната борба между различни групировки.* Те нито веднъж не са съобщили факта, че България има най-ниската цена на електроенергия в Европа, макар в тях да изобилства информация за цените на тока - по-точно за тяхното повишаване и „колко непосилна са те за потребителите”. Медиите съобщават за случаи на корупция в електроенергетиката, но в посочените суми се говори са хиляди, десетки хиляди и много рядко милиони лева, *докато нашето изследване събра достатъчно достоверни свидетелства за злоупотреби за стотици милиони и дори милиарди левове годишно!*

Повече от петнадесет години медиите практически не поставят въпроса за липсата на инвестиции във ВЕИ, не проблематизират учудващо ниската норма на печалба в електроенергетиката и огромните разходи за ремонт и поддръжка на централите. Парадокс в медийното отразяване на енергетиката е и изключително негативният тон, с който се пише за топлофикационните дружества в големите градове, повечето от които работят на природен газ. А по мнението на интервюирани от нас експерти *тези дружества са един от най-позитивните елементи в енергийната ни система,* доколкото превърщайки горивото директно в топлина, неговата енергия се

оползотворява над 90% (а произвеждат и електроенергия с отпадната топлина). Вместо да бъдат пропагандирани и развивани като успешна технология, през целия период на прехода топлофикациите са систематично охулвани в медиите от различни „компетентни лица” и политици.

С други думи, изследването разкрива, че общественото възприятие на енергетиката систематично е подхранвано с деформирана или откровено лъжлива информация, отклонявано е по дребни, но актуални за масовия потребител въпроси и е лишавано от информация за най-важните аспекти от функционирането и развитието на енергетиката.⁶ Оказа се, че медиите имат тенденцията да привилегирват определени участници в процесите в енергетиката и да им предоставят трибуна в несъразмерна с тяхната действителна роля пропорция, като в същото време игнорират други участници или представят позициите им съвсем ограничено. Заедно с факта, че част от участниците съзнателно или не предпочитат да остават в страни от публичния дебат и липсват специални (разследващи) журналистически усилия за тяхното идентифициране и „експлициране”, това поведение на медиите представлява част от *механизмите на съзнателно или неволно „изкривяване” на публичните представи за енергетиката.*

Всъщност именно посочените парадокси бяха „входа” към разбирането на действителните проблеми „отвъд” типичните *медийни фигури на мислене*, с които в продължение на две десетилетия си служат участниците в публичните дискусии и които всъщност представляват основното съдържание на масовото обществено разбиране за сектора. Разплитайки дейците-мрежи в сектора, ние попаднахме в един странен свят, познат само на ограничен кръг ключови дейци в нея, при това достъпен в своята пълнота на малцина от тях. *Често пъти тук не става дума за някаква умишлена конспирация* – анализът в пета и шеста глава на доклада показва, че информацията от всекидневния живот в енергетиката може да бъде разбрана и „усетена” в своите смислови измерения едва след години пребиваване като „вътрешен на системата човек”. Или пък става дума за сложна комбинация от специализирана техническа информация, икономически данни и знание за процесите на вземане на решения в там, които трябва да бъдат разбирани и тяхния автентичен организационен и политически контекст. Върху този чисто „информационен проблем” се наслаждава и факта на споменатата пристрастност, скритата или явна „партийност” на почти всички медии.

---

⁶ Сериозните аналитични публикации са рядкост (донякъде изключение прави в. *Капитал*, който определено не е „масова” медия) и се загубват в общия поток от изкривена и дори откровено невярна информация.

VI. В клещите на политическия контрол.

Описаните парадокси, тяхната трайност и устойчивост не са нещо случайно и тяхното разбиране предполага проследяването на енергийните мрежи в едни „отвъдни“ области. В електроенергетиката се повтаря сложното преплитане между икономическото, политическото и правни полета, което установихме преди няколко години (виж Чалъков, Бунджулов, Христов и др., 2008). Оказа се, че традициите на политическо ръководство на електроенергетиката и тук са много здрави.⁷ Макар на пръв поглед тя да се управлява от технократи, политическият контрол е пряк и непрекъснат, което неведнъж изправя енергийната система пред тежки проблеми, каквито са кризите през зимите на 1985 година и 1992 г., описани в изследването. Този контрол, най-вече от страна на БСП, но също и на СДС, НДСВ, „тройната коалиция“, а може би и последното правителство – продължава през целия изследван период.

Изпреварвайки хода на описанието, единственият положителен процес който регистрирахме – независимо от начина на неговото практическо ставане – е *приватизацията в енергетиката*:

„Когато говориш с хората от регионалните звена на НЕК, всички в един глас казват: *по-бързо ни приватизирайте, вече не издържаме! Натиск за поръчки от всякъде - от депутати, от областни управители, от кметове, от къде ли не...* Затова е ненавистта към приватизацията – за да могат да нареждат „нашите хора“, с едно обаждане по телефона...” (служител на Енергопроект с висши позиции в Комитета по енергетика)

Аз винаги определено съм бил за това да влизат чужди капитали, защото от чужденците се краде малко по-трудно... *Така че зад лозунга за независимост на енергетиката, национален суверенитет и т.н. всъщност се крие едно системно източване на част от ресурсите, една огромна мъка за това, че много от кранчетата за кражба са спрени*”. (президент на частна строително-монтажна фирма)

Едва ли е случайно, че ако днес над 70% от българската икономика е в частни ръце, в електроенергетиката това съотношение е обърнато – частни са около 30% от нея. Още по-лошо е, че държавните НЕК и Български енергиен холдинг (БЕХ) не са поставени в режим на стопанска автономия, както е със сродните публични компании във Франция, Италия и дори Чехия, а държавата продължава да се намесва в тяхното оперативно управление.

През целия изследван период електроенергетиката е здраво хваната в клещите за политическия контрол, само че *за разлика от останалите икономически сектори тук политическата намеса е съчетавана с ненамеса в технологичното управление.*

---

⁷ Техните корени са далеч назад в десетилетията на социализма, когато в края на 1940-те години последователно са съдени няколко поредни министъра на енергетиката и техните заместници, като един от тях – Трайчо Костов е разстрелян, а други двама умират в затвора.

Установихме специфично вътрешно разделение между технологичното управление на системата и нейното икономическо и финансово управление. Между двете крила възниква своеобразен дуализъм, тъй като спазването на технологичната дисциплина е абсолютно условие за нейното нормално функциониране. Висшето икономическо и финансово ръководство, обвързано политически, по необходимост е принудено да удовлетворява изискванията на управляващите технически системата, като осигурява необходимите средства за поддръжка, ремонти, подмяна на оборудването и удовлетворително ниво на заплащане. То практически не се намесва в нейното ежедневно управление, запазвайки за себе си „стратегическите” задачи.

VII. Къде са корупционните практики в електроенергетиката?

Както и в други сектори на икономиката в началото на прехода първата група сенчестите и корупционни практики се концентрират на входа и изхода – доставката на въглища и други горива, износ на ток, доставка на резервни части и др. Тъкмо защото поддържането (ремонта и обновлението) и управлението на електроцентралите и преносната мрежа е високо-квалифицирана - макар и не винаги високотехнологична - дейност, където свръхексплоатацията на персонала и нарушаването на технологичните норми и предписания може да има бързи и изключително тежки последици, този сектор остана в ръцете на „технократи” почти до наши дни, а класическите партийни посредници паразитират на „входа” и „изхода”. Като се почне с извънредните доставки на украински въглища и ток през зимата на 1992 година, посредниците развиват на пръв поглед нормални търговски операции, през които обаче фактически се отклоняват значими приходи на НЕК. С течение на времето възникват значително по-сложни сенчести практики, които задълго остават невидими за публиката и специализираните органи, натоварени да следят за това.

Втората група „сенчести” дейности е овладяването на предприятията, явяващи се големи консуматори на електрическа енергия. Това е показателно за особената ситуация в българската икономика през по-голямата част от 90-те години – става дума за напълно законни търговски операции, паразитиращи върху наследените от социализма икономически диспропорции каквато е ниската вътрешна цена на енергията. Недопускателна конкуренция и налагайки контрол върху реализацията на продукцията на металургичните и химическите предприятия в страната и чужбина, икономическите групировки са в състояние да излязат с конкурентни цени на тези пазари. В тях обаче е калкулирана електрическа енергия, чиято цена най-често е под

нейните производствени разходи (!), а разликата се покрива със явни или скрити субсидии от държавния бюджет, от цените за населението (особено след 1995 г.) и от износа на ток!

Трета форма на сенчески практики, станали възможно именно поради сложността на определени процедури и затвореността на експертните общности които ги оценяват, *възникват в инженеринговите и консултантски услуги, в търговете за ремонтни и други специализирани дейности в енергетиката*. Едва през последните години медиите и някои експерти споменават за огромните суми, плащани от предприятията в енергетиката за дейности като оценка на безопасността, екологични експертизи, инвестиционни проучвания и т.н., както и за сложни посреднически схеми при възлагането на ремонтни и други дейности. *Може би тъкмо тук става най-голямото „частно присвояване” на публични ресурси, а след приватизацията на повечето централи в началото на този век – реализиране на свръхпечалби от частните инвеститори в условията на (политически защитен) монопол.*⁸ Много от тези схеми трудно могат да се нарекат „криминални”, но така или иначе става дума за реализиране на „свръх” или скрити печалби, част от които се използват за „административни плащания” и купуване на политическо влияние. Такива се оказват и дейностите по застраховането на все още големия дял държавна собственост в енергетиката, за което свидетелства цитираното в края на четвърта глава оплакване на големи германски инвеститори у нас.

Тук критиките не бива да се прехвърлят само върху инженеринговите и консултантски фирми поради факта, че много от експертите определят НЕК като *непрозрачна, сенчеста компания*, пример за което е скандалното преподписване на договора за доставки на газ с Русия през 2007 г. по времето на министър Румен Овчаров, в което България приема повишаване на цената на газа срещу съгласие за кадрови промени съответните дружества.⁹ Възрастен експерт в енергетиката, активен

---

⁸ Съвсем справедливи са обвиненията към някои от електро-разпределителните предприятия, отправени през пролетта на 2010 г. от някои членове на българското правителство – действащи в условия на естествен монопол и занижен контрол от страна на държавния регулатор, тези предприятия имат чудесната възможност да калкулират „свръх” разходи, намалявайки своята данъчна основа.

⁹ „Анексът към договора за транзит на газ остана тайна и проблемът се разми до степен, че в крайна сметка никой не е могъл да разбере за какво става дума. Договора е... скандален случай, при който едно правителство решава да предоговори в своя вреда условията, договорени от предишното правителство преди техния срок да е изтекъл. Медиите са част от този процес на замъгляване – договора за транзит се превърна в договор за доставка, който бил подписан от Костов, и в крайна сметка като че ли никой не разбра какво се случи. *А това което се случи е, че ние си повишихме цената на газа, който получавахме*

член на БСП и участвал дълги години в управлението на НЕК, директно обвинява своите партийни другари, че при управлението на енергетиката поставят по-високо личните си интереси.¹⁰ Люлин Радулов също посочва *корупцията като една от причините за сравнително високите производствени разходи, които допълнително влошават положението, породено от ниските цени на тока* – съвсем сигурно е, казва той, че вътре в енергетиката *разходите са повече, отколкото трябва да бъдат* – „от загуби при договорните отношения, поради корупцията, която цари навсякъде в държавата...Затова не можем да ги намалим много” (интервюто юли 2009).¹¹

Политическото ходатайство” в енергетиката след промените достига своя връх когато сектора се управлява от Иван Шиляшки - в края на 1990-те в там започват да се разиграват задкулисни машинации, които някои определят като „страшни”. Тогава възниква и се утвърждава *явлението „платен директор” в енергетиката*, като тази практика продължава и при следващото правителство. ДПС по-рядко се появява като обект на обвинения в корупция, но няма съмнение, че трайното присъствие на тази партия във властта предполага възникването на сходни корупционни практики и там.

VIII. Стойностите на отклоняваните от електроенергетиката средства.

Обемът на поддържащите и ремонтните дейности и свързаните с тях инженерингови и консултански услуги зависи от съответната енергийна технология (тип електроцентраля) и се определя по два показателя – честота и стойност. *Относително най-малки като честота и стойност са ремонтните дейности в хидроенергетиката, при експлоатацията на ВЕЦ.* Изграждането на ВЕЦ предполага значими първоначални инвестиции най-вече за хидротехнически съоръжения и доставка на оборудването. Но веднъж построени, те са сравнително устойчиви и лесни са поддържане и годишните разходи за ремонт и поддръжка рядко надхвърлят 1% от направените инвестиции. Разгледани спрямо общите годишни разходи за ремонт в електроенергетиката, ВЕЦ и свързаните с тях язовири и каскади поемат под 10% от общите разходи в системата.

по транзитния договор!” (интервю с експерт септември 2009). Така скандала скоро затихва и изчезва от полето на публичното внимание.

¹⁰ „Според мен крадат - ако не продават, ако не разпарчатосват, няма кой да им даде процент... Блокираха ни поради това, че корупция, само корупция” (интервюто през септември 2009 г.)

¹¹ В редица от интервютата се появяват случаи, в които самите инженерно-технически ръководства се оказват проводници на корупционни практики. Един от интервюираните дори определи ръководството на НЕК като „бандюги”, посочвайки че злоупотребите стават както на ниво правителство и ръководство на компанията, така и на ниво ръководство на централи.

*Сходната е ситуацията с атомните централи. Те също предполагат големи първоначални инвестиции, но имат ниски експлоатационни разходи поради много по-малката в сравнение с топлоцентралите - температурата в активната зона на реактора, която е около 300-350 градуса (вместо 1600 градуса в котлите на ТЕЦ). Тук обаче се появява *голямото перо на ядрената безопасност*, където ежегодно се инвестира в обновяване на системите за контрол и поддържане на надеждността, в проверки на дублиращите системи, за оценки на риска, в обучение и трениране на персонала и т.н. Към това трябва да добавим, че поради своята специфика (достъпни за ограничен кръг хора), *консултанските (включително застрахователните) и технически услуги в ядрената енергетика са изключително скъпи*. Ето защо стойността на годишните ремонтни и приравнени към тях дейности в АЕЦ е няколко-пъти по-голяма от тази във ВЕЦ и достига *5% от първоначалните инвестиции*.*

Най-големи са ремонтните разходи при експлоатацията на термичните централи, чийто годишен обем надхвърля 10% от първоначалните инвестиции за изграждане на съоръженията. Причината е в изключително високата температура в горивната камера, която е почти пет пъти по-висока от температурата в активната зона на атомните реактори. *Всяка година там се прави текущ ремонт; на две години междинен ремонт; на четири години се прави основен ремонт* независимо от възрастта на инсталацията. Ето защо сред енергетиците е популярен изразът „дай ми годишните ремонти на един ТЕЦ и не ме питай от къде са ми парите!“. По време на социализма и до средата на 90-те години централите са правили текущите ремонти със собствени сили, а междинните и основни ремонти се поемат от специализираните ремонтни предприятия в рамките на Асоциация „Енергетика“ (по-късно Комитет по енергетика). Тази практика отдавна не съществува - още от самото начало на прехода разходите за ремонти са в посока от *държавната НЕК* към *частните ремонтни и инженерингови фирми*. Не е случайно, че ремонтните предприятия са сред първите, обявени за приватизация, като този процес започва през 1996 г. и завършва в 2004 г. с приватизацията на *Атомнергоремонт*.

Според една консервативна оценка на казаното от експертите *годишният обем на ремонтните дейности в електроенергетиката* (включително за повишаване на безопасността, обучение на персонала и т.н.) – основно в големите ТЕЦ (трите в Марица Изток, в Бобовдол, във Варна и в Русе, плюс по-малките в Свищов, Сливен, Видин), заедно с ремонтите в АЕЦ и водните централи - *е над 2 милиарда лева годишно*. Тази

сума е малко по-малка до 1992-93 година, когато все още значителна част от ремонтните дейности се вършат от персонала и вътрешните на НЕК ремонтни фирми. *Тези оценки се потвърждават и от статистическите данни за годишните разходи на фирмите от електроенергетиката, съпоставени с техните приходи от продажби и печалби – посочената за 2007 година сума от 2,3 милиарда лева е близка до приетата от нас консервативна оценка.*

По-голямата част от поръчките за ремонтни и консултантски дейности отива във няколко фирми, свързани най-вече (но не само!) с БСП – *Фронтиер, 7М, Риск инженеринг, Теконс, Енпроконсулт* и др. Част от тях те изпълняват сами., а друга част се преразпределят към фирми-подизпълнители.¹² . Един известен от пресата пример е договарянето на стойност 780 милиона долара за обследване състоянието на реакторите в АЕЦ Козлодуй от 1 до 4 блок, по който работят фирмите *Атоменергоремонт* (тогава все още държавна) и *Рискинженеринг*. Друга част от поръчките се преразпределят от споменатите фирми към други по-малки фирми-подизпълнители. И тук стигаме до една от най-сериозните критики към инженеринговите фирми-посредници, която регистрирахме в нашето изследване. *Става дума за систематично „извиване на ръцете” на автентичните предприемачи от фирмите-подизпълнители, при което се отклоняват значителен дял от сумите по договорите и които очевидно се използват за купуване на влияние, политически плащания и т.н.* Според интервюираните става дума за много сериозни суми, като оценките за това, което реално се харчи за самата ремонтна дейност варират между 15% и 40% от сумите по договорите. Ако обвиненията за заплащане на фирмите-изпълнители не повече от 30% от сумите договорени от фирмите-посредници са верни, то *оставащите 70% многократно надхвърлят каквато и да е разумна печалба за една инженерингова фирма.* В този смисъл дори да погледнем на тези обвинения като продиктувани от неприязънта на „мускулите” към „мозъците”, за които говорим в пета глава на доклада, *над един милиард лева годишно, минаващи през няколко фирми имащи „един лъскав офис и няколко автомобила”* действително са огромна сума. Ако тя е вярна, *това означава че*

---

¹² Според експерти *Фронтиер* и *7М* са свързани помежду си, доколкото те се контролират от едни и същи лица (Красимир Георгиев) и освен това са най-активни в периоди, когато на власт е БСП и нейният енергиен експерт Румен Овчаров. За разлика от тях *Рискинженеринг* е „голяма компания”, която разполага с квалифицирани кадри и извършва сама част от спечелените поръчки, като се ползва с подкрепата на ядреното лоби при всички правителства.

*сме открили един от най-сериозните канали, захранващи политическата корупция и олигархическия тип управление в България!*¹³

Разкритият през пролетта на 2010 г. случай за консултанския договор на Ахмед Доган на стойност почти 2 милиона лева и начина на неговата реализация е емблематичен. В интервютата във връзка със скандала стана ясно, че подобно на Ахмед Доган консултанските и инженеринговите фирми също използват сътрудници на БАН и ведомствените институти свързани с енергетиката, които срещу сходни, многократно по-ниски хонорари извършват същинската работа по договорите (Доган е платил общо 50 000 лв за фактически извършената работа - под 3% от стойността на договора!).

Цената на корупцията.

Една от най-съществените последици от регистрираното систематично отклоняване на огромни за мащабите на страната суми от електроенергетиката е *ниският темп на нейното технологично обновление*. Ако този над 1 милиард лева годишно от политическите и други сенчести плащания извън сектора биваха инвестирани, много от парадоксите и хроничните проблеми на електроенергетиката отдавна биха били преодоляни. С тези пари биха се снижили загубите на електроенергия при потребление за собствени нужди и в преносната мрежа, би могло да се инвестира в мерки за енергийна ефективност, да се разшири използването на природен газ, на възобновяеми енергийни източници и да се усъвършенстват системите за управление! С такива годишни приходи енергетиката би могла сама да построи АЕЦ Белене или да експанзира на външни пазари подобно на ЧЕС и други компании от Източна Европа.

Друга важна негативна последица от трайното налагане на тази своеобразна енергийна олигархия е *дългосрочното забавяне на развитието на автентичното предприемачество в сектора* - повече от десетилетие „фирми-правячи“ на автентичните предприемачи са принудени да работят на границата на оцеляването и срещат огромни трудности при инвестиране в нови технологии и повишаване на своята конкурентноспособност.

IX. *За онова, което прави възможно систематично отклоняване на милиарди от българската електроенергетика.*

Макар в такива големи размери, отклоняваните от енергетиката средства не са нещо изолирано в българската икономика през последните двадесет години –

---

¹³ В хода на обсъждането на доклада един от журналистите, специализирани в областта на енергетиката посочи, че според него *големи плащания към политическите партии стават също чрез Пи-аР и рекламни агенции, застрахователни компании и други*. Според него това е мотива всяко правителство да запазва контрола върху държавните енергийни компании като НЕК, Булгаргаз и БЕХ и там реструктурирането е формално, „най-вече за да могат да бъдат назначени верни хора“. Ние сме склонни да се съгласим, че това също са важни канали за нелегитимни плащания в енергетиката, но продължаваме да твърдим че най-сериозното изтичане на ресурси става тъкмо чрез ремонтните и консултански дейности – поради техният обем, затвореността на експертните общности и специфичната форма на посредничество, която действително заличава или поне прави изключително трудно проследяването на нелегитимните плащания.

изследването „Мрежите на прехода” показва, че след 1989 г. автентичните български предприемачи и чуждестранни инвеститори системно са изолирани от секторите с най-висока норма на печалба. *Без съмнение енергетиката е може би най-важният от тези политически контролирани отрасли, като и тук средствата за реализацията на този контрол са същите* – систематично (дез)информирание за реалните процеси в сектора, специфично законодателство което дава изключителни права за административна дискреция и възможност на политическите среди да се намесват пряко в управлението и т.н. Само че за разлика от другите индустриални сектори като химия, металургия и други, където след години „източване на активи” те практически рухват, поради технологичната специфика и социалното значение на електроенергетиката тук този процес продължава вече две десетилетия. Тук е уместно да припомним от анализа във втора глава, че едва приетата през 2002 г. енергийна стратегия предвижда *„постепенно привеждане на цените към реалните производствени разходи”* и *„премахване на пряката и косвена държавна субсидия”*, като това се очаквало да стане чак през 2005 година! Поради идването на тройната коалиция и смяната на ръководния политически екип в енергетиката това така и не се случва - фактически и до днес българската държава продължава да налива парите на данъкоплатците в електроенергетиката, докато в същото време значима част от нейните приходи бива присвоявана „частно” и систематично отклонявана за политически и други корупционни плащания.

И все пак, читателя може би забелязва, че нещо убягва от цялата картина. Налице е едно противоречие, което трудно може бъде разбрано и оставя – даже в самите нас, изследователите – една особена неяснота: *Ако в продължение на последните две десетилетия българската енергетика се развива по остарелите критерии за ефективност от средата на 20-ти, а не от началото на 21 век, ако големите за мащабите на страна количества произведена електрическата енергия се изразходват неефективно и в същото време се продават на едни от най-ниските цени в Европа, то как е възможно да се отделят достатъчно ресурси за тяхното поддържане и в същото време да се отклоняват огромни за мащабите на страната средства, достигащи над два милиарда лева всяка година?* – Всеки непредубеден наблюдател би казал, че основните тези в тази картина взаимно си противоречат – хем произвеждаш неефективно, хем ниски цени, хем отделяш за инвестиции, хем крадеш в огромни размери... Няма такъв филм!

„Да, ама не!“ - както казваше известния журналист Петко Бочаров. Констатацията е вярна, противоречието е истинско и ако нещата бяха толкова прости, отдавна да бяха ги разкрили други преди нас. Изследването убедително разкри защо това е възможно, при това в продължение на десетилетия – тук „действащи инстанции“ са и умело направеното законодателство, и умело използваните медии, и радикалните иновации на българските инженери от топлоенергетиката, плюс решението още през 1969 година да се започне строителството на атомни централи и енергийни връзки към съседните страни, което балансира и стабилизира енергийната система. И освен това са свързали централите в Марица-Изток и атомната централа с най-мощната в региона помпено-акумулираща централа „Чаира“, събираща водите на цяла една планина (Рила) и чийто 800 мегавата правят енергийната система гъвкава и ефективна – макар това да е гъвкавостта и ефективността на 20, а не на 21 век.

Ефективна е енергийната система, но все пак... Това може да обяснява достатъчното количество електроенергия, но не и нейното пилеене за отопление при трайното поддържане на нейната цена най-ниска в Европа и, пак в противоречие с европейските практики - по-ниска и от цената на природния газ, който използван за отопление е *три пъти по-ефективен* от електроенергията. И в същото време да се инвестира в поддържане на мощностите и да се крадат милиарди от ремонтни дейности, ядрена безопасност и други „врътки“. Има нещо, което остава необяснимо.

Х. Има обяснение.

То дойде най-накрая, макар да го бяхме сложили още в първа глава. В тази първа глава, чийто четиридесет и две страници привидно несвързани с темата теоретични разсъждения сериозно раздразниха нашия възложител. Те съдържат анализ на възникването на особения тип българска икономика на прехода, наречена от нас „*икономика на средните олигарси*“, където свързани с бившата комунистическа партия дейци („посредници“) систематично овладяват най-печелившите отрасли на

икономиката.¹⁴ Тази теоретична част описва механизмите на това овладяване на икономиката, което има пряко отношение към средата, в която се развива електроенергийния сектор и позволява адекватното разбиране на процесите в него, включително функцията на „нашите“ фирми като посредник при отклоняването на финансовите потоци в него към корумпираната политическа върхушка в страната.

Тази теоретична част завършва с анализ на откритието на американския икономист Манкър Олсън за уникалната, в цялата човешка история, природа на сталинския тип икономика. А такава без съмнение е българската икономика през периода 1947-1987 година - *тъкмо когато са изградени или започнати да се изграждат всички основни електроенергийни мощности в страната, експлоатирани през последните две десетилетия*. Именно този анализ дава ключа за разбиране на „необяснимото“ в българската енергетика.¹⁵

Основната теза на Олсън е, че комунистическите икономики изграждат система, която позволява на управляващите да конфискуват практически цялата обработваема земя и природните ресурси, както и цялата търговска и индустриална собственост, след което да наложат *много по-високо ниво на спестявания и инвестиции в сравнение с повечето останали общества*. Доколкото енергетиката е основа на индустриалната мощ на една страна (принадлежи към прословутата „група А“ индустрии), тя привилегировано получава огромни ресурси, изземвани от свръхограбването на населението, систематично държано при ниски доходи. Които инвестиции обаче остават скрити за него именно поради специфичната икономическа система на комунизма.

---

¹⁴ „Среден олигарх“ е противоречие в самия термин – подобно на „малък Бог“ (Л.Виготски). Терминът обаче улавя една важна характеристика на български преход, сходна със забележителната констатация на Иван Хаджийски в книгата му „Бит и душевност на българския народ“ относно икономическите реалности в България между двете световни войни: „България ще си остане страна на дребните и средни икономически съществувания“. Казани по отношение на манталитета и поведението на дребния собственик като гръбнак на българската икономика и общество тогава, те в пълна сила важат и за „титаните“ на втория български капитализъм. В тях откриваме същите ограничени цели, същите ниски житейски хоризонти, същия свръх-акцент върху оцеляването и същата неспособност „да изправят снага“ и да мерят сили с европейски и световни фактори, така както направиха руските и украински олигарси или пък – макар и по друг начин, новите чешки и полски капиталисти.

¹⁵ Олсън разглежда политиците, управляващи икономиката като „стационарни бандити“, т.е. имащи дългосрочен интерес от управлението и залагащи на по-малки, но дългосрочни изземвания на богатство от гражданите и с това започващи да предоставят „обществени блага“ като сигурност, устойчивост, инфраструктура и т.н.. За разлика от тях несигурните в своето бъдеще „скитащи бандити“ се опитват да извлекат максимално количество ресурси за краткия период на своето „управление“. (Olson, M. 1995)

Изследването показва, че години преди разпадането на комунизма „ефективната“ българска енергетика работи на загуба, което обаче е *невидимо както за управляващите, така и за „редовите труженици“*, подложени на *свръхексплоатацията вече повече от четири десетилетия и фактически привикнали към нея*. Когато финансовият министър в първото правителство на СДС през 1992 година решава да спре държавните субсидии – без обаче правителството да „освободи“ цените на електроенергията, енергийната система е близо до колапс и описаните в книгата патила на Люлин Радулов, тогава председател на Комитета по енергетика, са красноречива илюстрация на станалото. В следващите няколко години под натиска на световната банка цените започват да се повишават. Те никога не достигат европейските цени в абсолютни стойности, но въпреки това, измерени спрямо трайно установеното ниско равнище по доходи у нас, увеличението осигурява през периода 1994-2007 г. (при нарастващия износ на ток) достатъчно приходи на НЕК – макар само да поддържа и експлоатира, но не и да развива, завареното от социализма. *Това е практическата истина в нескончаемия дебат за цените на тока, който откриваме в медиите – острите реакции на населението при всяко поредно увеличение са индикатор за неговото усещане, че макар и ниски спрямо европейските, при липсата на алтернативни източници – например ускорено развитие на снабдяването с природен газ на сравними с електроенергията цени, чрез сметките на тока мнозинството от българските граждани продължават да бъдат подложени на старата комунистическа „свръх-експлоатация“*.

XI. Политическата задача, която все още предстои.

Изследването на Олсън разкрива и ужасяващите последици от тази трайна свръх-експлоатация на населението – *ерозията на спазващото закона поведение на индивидите, както и интегритета на държавните чиновници*. Защото тя налага един съвсем нов тип подбуди за корупция. Докато в традиционните пазарни икономики поради частната собственост основният дял от работата по поддържането на реда е оставено на самите индивиди, доколкото всеки от тях е склонен да защитава собствеността си и съдейства на правоналагащите органи, то при ликвидирането на частната собственост и свръхексплоатацията *не остава почти нищо, което да се пази от икономическите дейци в полза на техния собствен интерес*. Просто защото материалните активи във всяко значимо предприятие принадлежат на управляващата клика и нейните членове са *единствените, които имат интерес да ги пазят от*

кражба. Тъкмо такава е ситуацията в комунистическата икономика и в пост-комунистическата икономика от олигархичен тип.

Така Олсън прави един ключов за изследването извод: *основна отговорност за корупцията и престъпността на която са подложени повечето граждани в пост-комунистическите общества носи неизбежната дегенерация на Сталиновата система за извличане на доход от икономиката. Десетилетията на безмилостна комунистическа експлоация са направили възможно както продължаването на пост-комунистическите грабителски практики подобно на тези, които открихме в електроенергетиката, така и от друга страна обществената търпимост към корупционното поведение и неговия масов характер – тъкмо защото са били разрушени основите на икономическия морал на частния собственик.*

Политическият извод от резултатите от нашето изследване, видяни през тезите на Манкър Олсън също е еднозначен: основна отговорност за продължаването на тези грабителски спрямо населението практики на пост-комунистическите олигархически кръгове („корупционни” тук е твърде мека дума) носят политическите елити на прехода. Защото, както посочва той, корупцията и престъпността не могат да бъдат адекватно контролирани и икономическия потенциал на страната не може да се реализира ако правителството не изпълнява ефективно ролята, която не може да бъде поета от частния сектор. В постсоциалистическия преход изграждането на институционалната система на правата на собственост, на тяхната защита и налагане трябва да върви ръка за ръка с приучването и дисциплинирането на огромната маса икономически активни индивиди за тяхното съблюдаване и опазване - тъкмо поради дълбоките увреждания в икономическия здрав смисъл, изродени от десетилетията систематично комунистическо ограбване и живене в условия на „невъзможност да не крадеш”. Тези мерки трябва да преодолеят дълбоката ерозия на елементарния икономически морал и липсата на доверие в наследения правно-юридически корпус, стигащо до цинизъм и неверие в самата възможност за съществуване на всеобщо задължителни икономически правни норми.

Норми, които изразяват обществения интерес разбирани като съвпадащ с интереса на мнозинството граждани.

...

Вместо заключение - сенчестите практики в българската електроенергетиката и проблемът за техническата демокрация

Стигаме до проблем, който нито медиите, нито самите експерти поставят експлицитно. Той обаче някак от само себе си се появяваше в края на много от интервютата, когато в отговор на техните почти примирени констатации за случаите на корупция и разхищения им задавахме различни варианти на следния въпрос:

Казвате, че в атомната енергетика, а и енергетиката като цяло, става дума за експертни общности, които са „затворени” – в смисъл, че малко са хората извън тях които разбират за какво става дума. При тази затвореност какви са възможностите за уреждане на нещата на приятелска основа, за злоупотреби и липса на контрол? Как се определят цените на консултантски услуги – например парите от банка ПАРИБА за предварителното проучване на АЕЦ „Белене”, а преди това за обследването на корпусите на АЕЦ „Козлодуй”?

Атомната енергетика е най-типичният случай, но нещата не са много по-различни когато стане дума за оценка на геоложките структури под язовирите, наложили двукратно увеличение на разходите (язовир „Цанков камък”), определянето на цената на модернизацията на енергоблоковете в ТЕЦ с използване на нов тип горивни камери и т.н. Ето две изказвания, които посочват опасностите от това „експертно затваряне” при възлагане за поръчките и определяне на техните ценови параметри:

Журналист наблюдаващ енергетиката: „...Не знам, в този бизнес никой няма да седне да ти каже как се определят цените на консултантските услуги. Никой доброволно не би си казал... Те всичките са бивши служители на „Енергопроект”. Даже предполагам, че в *Рискинженеринг* работят много хора, които в Енергопроект са работили върху АЕЦ Козлодуй - познават обстановката, всичко отвътре... Стратегията и решенията в енергетиката остават в тази малка група хора - частните консултантски фирми и един традиционен, твърде ограничен по състав, политически елит.”

Директор на фирма работеща на обекти в енергетиката: „Един известен от пресата пример: за обследването на АЕЦ Козлодуй от 1 до 4 блок, за които се знаеше че ще бъдат затворени, договора беше за 780 милиона долара! Там работиха основно “Атоменергоремонт” и “Рискинженеринг”. Тези пари са само за обследване - обследването не означава реално направа на нещо! Казвам - тази чаша е крива! А за да я изправам, трябва едни други пари. Но за това, че съм ти казал че чашата е крива, получавам 780 милиона... Дори да става дума за много сложни измервания и скъп труд, това не са чак толкова сериозни разходи... Всъщност това беше схемата за прекарването на тези пари, тъй като в крайна сметка това са *непроследими дейности, непроследими!* И да влезе външен човек казват - така сме преценили, така сме дали. Няма аналог, въпроса е уникален.

От друга страна поне по отношение на контрола за безопасност интервюираните експерти твърдят, че сегашната система е по-добра и работи:

Бивш оператор в АЕЦ: Вярно е че всичко е субективно, но ето как в момента [в България е организиран] контрола върху атомната централа, изобщо върху ядрената енергетика и работата с йонизиращи лъчи – той се осъществява от АЯР, агенция за ядрено регулиране (преди КИАМЦ). И в АЕЦ в момента като кажеш „Ще идват инспектори от АЯР!”, там реакцията е както едно време посрещяхме окръжния партийен секретар! Защото нашата АЯР е достатъчно автономна, не е както в комунистическите години и политиците не смеят много да се намесят ... А и политиците са заинтересовани тя да си върши работата. Така че това, което каже АЯР - това е! И за това атомната централа стриктно изпълнява изискванията.

– Т.е. казвате, че вашите колеги в АЯР са „морално отговорни експерти”? И кое ги крепи да остават в този смисъл на принципни позиции по отношение на безопасността?

Не напразно казват хората - мотивация, грижа за обществото и т.н. Но и парите са много важни: в АЯР по едно време бяха най-добре платените държавни чиновници, след това ги изпревариха като че ли bankerите.”

Тези кратки извадки от интервютата, както и някои от анализираниите по горе въпроси като специфичния профил на българската енергийна система (голям дял на преобразуване на енергията, нисък дял на природния газ за отопление, дебата за недостатъците на ВЕИ и др.) разкриват проблема за „технологичната затвореност” в икономиката и управлението на сложните технически системи и едновременно с това традиционния начин, по който в нашето общество се вижда решаването на този проблем – чрез „морална сигурност” на експертите, т.е. възпитанието в чувство за отговорност за тяхната мисия, изграждането на специфичен професионален етос, който в условията на пазарна икономика върви с адекватно на високите отговорности заплащане. Историята на развитието на големите технически системи през последните два века дава недвусмислени доказателства че този модел дълго време работи – сплотеността и високия морал на „инженерно-техническото” крило в управлението на енергетиката, за който говорихме в края на трета глава свидетелства, че този процес е налице и в България. Както видяхме обаче от проблемите с безопасността на АЕЦ, този модел започва да ерозира още в края на социализма, където специфичното съчетание от повече морални и по-малко финансови стимули се пропуква и може само отчасти да бъде компенсирано от директна партийна намеса („Регламента съм аз!”) и контрола на специалните служби и икономическата милиция.

С идването на демокрацията нещата се променят още повече. Ако по отношение на безопасността международният контрол и налагането на установените в развитите западни страни модели успяват засега да гарантират „моралната сигурност” на експертите, то при всекидневното икономическо и финансово управление в енергетиката нещата са по-сложни. Описаните несъмнени случаи на корупция и други сенчести практики в енергетиката, източващи огромни за мащабите на страната

средства от нея, заедно с трайните парадокси, технически несъвършенства и бавните темпове на модернизация, които нашето изследване регистрира, изискват друг подход. Най-общо според нас той се изразява в преодоляване на непрозрачността, която се появи на толкова много места в книгата, **в отваряне на експертната затвореност на сектора, въвличането на привилегированите дейци в него в публичен дебат, където те трябва да аргументират своите решения и обяснят правомерността на съществуващите практики.** Както посочихме в трета глава при обяснението на учудващо трайните парадокси на българската електроенергетика, и зад това състояние на затвореност и непрозрачност в сектора стоят мощни интереси. В този смисъл „отварянето на експертната затвореност” не е въпрос на благопожелание, а въпрос на борба и натиск. Въпросът е има ли такъв реален и достатъчно силен обществен субект, който да подем и изнесе тази борба...

Иначе тази ситуация е производна на добре известните на Запад ситуации на *обществено оспорване на налагани от експертите технически решения* при строителството на транспортни съоръжения, съхраняване на ядрени отпадъци, поставяне на антени за мобилни телефони върху сградите, използването на нови лекарства и т.н. Подобни проблеми присъстват и в нашето общество, какъвто е и самият проект за строителството на АЕЦ Белене. Добавката е, че освен технически, в енергетиката тези решения са обвързвани с много пари и с трайни политически и лобистки интереси. За тези заинтересовани страни е много по-удобно да останат при привилегированите си позиции на експерти. За да се справим с тяхната съпротива, е необходимо да оспорим тяхната „експертност” и извадим сенчестите им практики на светло. ***И тук от голяма полза може да бъде въвеждането и у нас на т.нар „хибридни форуми”, т.е. публични дебати, в които равностойно участват експерти, политици и представители на заинтересованите граждани.*** Развити най-напред в Дания, Холандия, Франция и други западни страни, те позволяват на заинтересованите граждани (при добра организираност и обществен кураж) да наложат на експертите да седнат на масата и да участват в дебата върху темите от публичен интерес, засягащи големи маси хора.

Ще завършим с един пасаж от книгата на Мишел Калон, Яник Барт и Пиер Ласкум *„Действайки в един несигурен свят. Изследване върху техническата демокрация”*, който може да ни подсказе посоката, в която подобно на нашите партньори от развитите европейски страни можем да търсим решението на проблема.

Макар решенията, предлагани от авторите, да се отнасят на пръв поглед само за спорни технически проекти, струва ми се, че няма проблем да ги адаптираме и към сенчестите технико-финансови практики в българската енергетика:

„Дебатите са богатство за демокрацията. Научната експертиза, както и политическият волунтаризъм, взимайки формата на престижна реч, не успяват да отговорят на питанията на засегнатите граждани. Всеки опит да се игнорират диспутите, да се прекратят формалните дебати или да се заседне в колкото задължителни, толкова и безрезултатни процедури, рано или късно се обръщат срещу тези, които претендират че „знаят песента” и се хвалят, че не пренебрегват нищо от изкуството на „дърпането на конците”. Във Франция през 1989 г. протестите срещу авторитарното решение за избор на места за заравяне на ядрените отпадъци или опитът за едностранно определяне трасето на югоизточната железопътна линия потвърждават необходимостта от промени в първоначалните проекти. Политическите и икономически сблъсъци в тези конфликти посочват вродените рискове от незачитането на дебатите.

Дебатът обогатява усещането за ситуацията. Всъщност всички големи проекти за социално устройство или техническо преустройство следват точни, но частични цели. Те отговарят на определени като законни нужди или искания на една държавна агенция или на един публичен орган, търсец да разшири или поднови полето на действие (модернизирането на транспортните средства, разрешаването на проблема с ядрените отпадъци); те могат да бъдат също изправяне от страна на политиците пред проблемите на населението (нова епидемия, несигурност, липса на статут на незаконното съжителство и др.). Определянето и формулирането на тези нужди обаче става основно в едни затворени кръгове: политически кабинети, централни администрации, дирекции на обществени предприятия и т.н, докато целият процес изисква открита работа, дифузия – тъкмо поради необходимостта да се мобилизират участващите, които ще позволят да се завърши проекта, или най-малкото, за да се гарантира, че няма да бъде грубо отхвърлен. Да решим, означава да отворим кутията на Пандора, позволявайки ни до този момент държани на дистанция актьори да участват в динамиката, за чието развитие те бързо ще направят своя принос.

*Когато различията са взети предвид, въпросът не е дали решението е добро или не, а по-скоро да се съчетаят различните измерения на дебата, за да се достигне до едно добро „общо” решение: **в опозицията между експерти и невежи, между наука и политика, се появяват социо-технически аргументи, сценарии, които открояват обсъждания от различен тип. Конфликтът не е угасен, но се премества. Дебатът позволява да обмислим и проверим проектите и решенията, които интегрират разнообразни гледни точки, искания и очаквания.***

Това вземане под внимание, което минава през договаряния и успешни компромиси, отприщва процеса на усвояване на знания. Това знание не се ограничава от подреждането на предложенията на експертите, които биха могли да се задоволят с интегрирането на едни външни за техниката обсъждания... Знанието, породено от социо-техническите дебати отива по-надалеч. То е колективно: то толерира навлизането на невежите в научните и техническите съдържания, за да предложат решения; то води инициаторите до предефиниране на първоначалните им проекти и търсене на новите пътища за изследване... В динамиката на дебата, всеки е поканен да чуе останалите, да отговори точно на техните аргументи и да формулира контра-предложения.

*Тези размени обаче, били те куртоазни или цивилизовани, не са достатъчни. **Необходимо е да се произведе принадлезна стойност, новите знания да бъдат придобити, споделени, по нови начини да бъдат замислени, видени и издействани, да бъдат обработени, обединени и винаги на разположение.***

Два основни механизма държат сметка за произвеждането на тази принадлежна стойност.

Първият е свързан с необичайното конфронтиране, което социо-техническите противоречия организират между специалистите и невежите. Дебатът установява едно брутално „късо съединение“ между тези два полюса с едно почти непреодолимо прекратяване на отношенията. Обикновено връзките между специалисти и неспециалисти са асиметрични. Първите, представяйки си, че застават срещу една невежа, дори глупава публика, си поставят за цел да я просветят и образуват. Поставянето на дебата в публичното пространство отхвърля този неудобен модел. Той показва, че всяка от тези две категории съдържа специфични знания (способността да определя проблема, да обяснява фактите и да предлага разнообразие от решения), които се обогатяват и оплодотворяват взаимно за двете страни.

Вторият механизъм за усвояване на знание е свързан с приемането, че групите се допълват взаимно. Вместо да застават една срещу друга и да дебатираат от името на другите и на официалните представители, служещи като посредници (депутати, местни избраници, синдикални отговорници и т.н), въведените участващи не се колебаят да се сдобият с предимствата на нови упълномощени. Последните не са сигурни в продължителността на позицията си (във всеки един момент могат да бъдат „отзовани“) и си дават сметка, че тяхната позиция, развитието на същностите, са променящи се и еволюиращи. Въвлечените актьори се намират в директна връзка с другите и това е, което усъвършенства взаимното познание. (Callon, Barthe, Lascumb 2003: 55-58)

В контекста на описваните в тази последна глава процеси в българската енергетика, както и при едно по-„натуралистично“ приемане на резултатите от медийния анализ, тезите, цитирани от книгата на Калон, Барт и Ласкумб изглеждат твърде „цивилизовани“. Осветлявайки наследените от отиващата си модерна епоха дълбоки цивилизационни проблеми в демократичния дебат върху съвременните икономико-технологически проекти, авторите като че ли изхождат от допускането, че участващите страни в публичния сблъсък относно даден технически проект, като АЕЦ „Белене“ например, са повече или по-малко искрени в своите намерения и интересът от намирането на „правилното“ (макар и видяно по различен начин) решение доминира. От предходните глави обаче видяхме, че нещата не са толкова прости и едноизмерни и че е възможно технологическата и финансова сложност на дебатирания проект и настояването те да се решават само и единствено от „експертите“ да се използват за прикриването на съвсем други, егоистични и користни, интереси на ограничени социални групи. С добавянето на това донякъде традиционно социално-класово измерение, анализът на икономически сектори като електроенергетиката става още по-сложен.

Разкриването и осъзнаването на тази сложност постепенно се превърна в една от основните цели на изследването. Затова решихме да представим като книга цялостния, а не съкратения вариант на доклада за фондация „Рискомонитор“ – да се

опитаме да предпазим нас самите и нашите читатели от опростяването и едноизмерното тълкуване, което срещаме навсякъде в нашата все по-необразована нация. *Нещата наистина са сложни.* И затова автентичният дебат на техническата демокрация се оказва дори още по-необходим в източно-европейски общества като нашето – единствено той, в съчетание с така липсващия обществен кураж¹⁶ и с възприемането на институционалните и правни механизми на цивилизованите държави, е в състояние да ограничи както олигархическата свръх-експлоатация и запазването на старите схеми на социалистическо ограбване, така и да ни предпази от възникването на нови форми на такава експлоатация на технологиите - както това стана с непрозрачно продадените микроВЕЦ, и както е на път да стане с АЕЦ „Белене”, с вятърните и слънчеви централи, и т.н.

Необходим е нов тип демократичен контрол върху финансовите и технологични „приятелски кръгове” в проходащата българска (техническа) демокрация – заинтересованите граждани да излязат от анонимните форуми на електронните медии и като се организират, ясно и публично да оспорят налаганите им от експертите и скритите за тях политици и „наши фирми” енергийни стратегии и технически решения и ги накарат „да седнат на масата”. Преди повече от двадесет години програмата на „Екогласност” не успя, но трябва да помним първоначалния заряд на хората от „Комитета за защита на Русе”, които имаха смелостта да кажат „стига” на технократите, слугите и доносниците на Тодор Живков и Николае Чаушеско. Въпросът днес не е да повтаряме и възпроизвеждаме дотегналите от десетилетия дилеми „за” или „против” Белене, „за” или „против” приватизацията в енергетиката, много ли са или не вятърните електроцентрали, ниска ли е или висока цената на тока и парното... Нека вместо това да си направим труда и се разровим в детайлите на предлаганите решения и оспорим изглеждащите дребни и маловажни „как точно” на тези решения:

Къде и какво хранилище за ядрени отпадъци? Как точно и по каква схема ще се финансира АЕЦ Белене? На кого са, какво е състоянието и как се охраняват линиите за високо напрежение, оставили без ток българското Черноморие в разгара на лятото? Колко е собственото потребление на електроцентралите и какви са загубите при преноса на електроенергия? Кой плаща за тези загуби? Как конкретно се калкулират сметките за електропотребление? Защо цената на електричеството

---

¹⁶ Да си го кажем направо – в широки слоеве от българското общество продължава да цари откровен страх и желание за приспособяване, ръководено от омерзителната максима „Преклонената главичка остра сабя не сече”.

продължава да е по-ниска от цената на природния газ? Какво ще стане с вятърните и соларни електроцентрали след отпадането на привилегированите цени на техния продукт?... Това са само част от въпросите, които можем да поставим. И нека не ни казват, че атомната енергетика или определянето на сметките за тока и парното било нещо изключително сложно и трудно за разбиране – както на времето ни учиха нашите приятели от холографията, и най-сложния научен и технически проблем в крайна сметка може да се артикулира до една ясна история, в която са показани залозите на всички участващи дейци – хора, организации, технически съоръжения и дивинечовешки същества, заедно с пари, физически и юридически закони и т.н. Проблемът е да ги накараме – тях или техните упълномощени представители, „да седнат на масата”. Понякога това става бързо и лесно, понякога изисква десетилетия борба, чийто край може и да не дочакаш...

София, Париж, Хелзинки и с. Садово, Бургаско
декември 2009– декември 2010 г.